

”Antiqua serva”: Några brottstycken ur den tidiga minnesvårdens rättskultur

Ola Wolfhechel Jensen

Inledning

Den svenska kulturminneslagens historia är i en internationelljämförelsetämligen unik. *Placat och påbudh om gamle monumenter och antiquiteter* trädde som bekant i kraft redan 1666.¹ Sedan dess har inte mindre än fyra kulturminneslagar och en lång rad andra i sammanhanget relevanta lagar och förordningar blivit instiftade i Sverige. De flesta länder fick sina första lagar runt sekelskiftet 1900, vid det laget var den tredje i ordningen för svenskt vidkommande redan kritiserad för att vara gammalmodig och i starkt behov av en genomgripande revidering! Trots sin särskilda prägel har det forskats förhållandevis

lite om den svenska kulturminneslagens historia, om dess utformning, vilka samhälleliga och juridiska omständigheter den präglades av och vilka konsekvenser den hade för tidens bevarandeambitioner.² Än mindre uppmärksamhet har ägnats perioden före 1666 års plakat. Välkänt är att en mindre antikvarisk myndighet blev inrättad i det kungliga kansliet redan i början av 1600-talet under Johannes Bureus ledning. 1630 kom ett memorial och tillika en instruktion om vad som förväntades av ansvariga antikvarier, såsom att hitta, dokumentera och att tolka gamla monument och att resa upp omkullfallna runstenar. Men vad hände egentligen under århundradet

1. I Rom utfärdades visserligen flera förbud mot åverkan på äldre monumentala verk redan under 500-talet och framåt. Men till skillnad mot plakatet, som var både geografiskt och fornlämningsmässigt generellt hållen, begränsades dessa till enskilda städer och utpekade objekt som antika byggnader.

2. I min egen forskning om den svenska kulturmiljölagens historia berör perioden från medeltiden fram till dags datum. Projektet finansierades tidigare av Kungl. Vitterhetsakademien och Riksbankens jubileumsfond.

dessförinnan? Fanns det överhuvudtaget någon lagstiftning och verksamhet som reglerade vården av kulturminnen? Svaret är att det faktiskt gjorde det och att det fanns lagar som både direkt och indirekt påverkade vården och den fysiska hanteringen av dem. Syftet med denna artikel är att lyfta fram och placera dessa lagar i sitt juridiska, antikvariska och samhällsliga sammanhang. Jag kommer därtill att argumentera för att 1500-talets rättskultur hade en avgörande betydelse för den lagstiftning som växte fram under 1600-talets senare del; utöver 1666 års plakat även plakat om fynd och hittegods från 1684 och de åtgärder som angavs i 1686 års kyrkolag.

Antikvarianismens tidevarv

Med renässansen tilltog intresset för gamla monument och antikviteter så till den grad att perioden brukar beteckna starten för den så kallade ”antikvarianismen”. Begreppet definierar grovt perioden fram till mitten av 1800-talet och vill rikta uppmärksamheten på att discipliner som arkitekturhistoria, konsthistoria, filologi, etnologi eller ens arkeologi ännu inte existerade. Någon större skillnad gjordes nämligen inte mellan dessa i våra ögon specifika ämnesområden förrän professionaliseringen på allvar drog i gång årtiondena runt sekelskiftet 1900.

Den mest namnkunnige med läggning åt antikvariska spörsmål under renässansen är tveklöst den humanistlärde och katolska titulärärkebiskopen Olaus Magnus, känd för sitt omfattande verk om de nordiska folkens historia som publicerades runt mitten av 1500-talet. Däri ger författaren ymniga exempel på sitt och samtidens vaknande intresse för landskapets

reliker. Stensättningar, megalitgravar, gravhögar och inte minst runstenar beskrivs pietetsfullt i termer som otvetydigt vittnar om att han själv tog sig tid att studera dem, mer än en gång. Hans intresse för forntidens spår fick honom till och med att på ett lite säreget vis propagera för att de åt eftervärlden borde bevaras: På ett horisontellt stenblock, som sannolikt föreställer en stiliserad avbild av en megalitgrav, lät han i sitt verk på latin i runor rista in den korta sentensen ”Antiqua serva”, eller ”Bevara det gamla” som det i fri översättning lyder på svenska.

Huruvida Olaus Magnus gick från ord till handling när det kom till minnesvård vet vi inte och det vore kanske att övertolka budskapet. Däremot finns det andra exempel från samma sekel som vittnar om sådana ambitioner. Exemplet är hämtade från Johan III:s regeringstid då denne på eget bevåg dels beordrade att ett gammalt kors som fallit omkull längs en väg på Öland skulle återupprättas, dels att det över Mora stenar skulle byggas en skyddande byggnad för att bevara monumentet för framtiden. Att Mora stenar var en mytomspunnen plats, där nyvalda kungar i vart fall sedan medeltiden valdes och hyllades, var inte det enda skälet till kungens ömmande för de kvarvarande stenblocken. Till saken hörde nämligen att det vid den tiden pågick en infekterad strid med ärkefienden Danmark om vilket av de båda rikena som kunde göra anspråk på riksvapnet tre kronor. För svenskt vidkommande drog ett omfattande spaningsarbete i gång under ledning av genealogen och arkivarien vid det kungliga kansliet, Rasmus Ludvigsson för att leta efter gamla spår av detta vapen, som på mynt, sigill, kyrkor och andra byggnader (Thordeman 1939:

86). Anledningen till varför han begav sig till Mora stenar var att det på en av dess stenar fanns tre stycken kronor inristade. Detta togs naturligtvis som intäkt för att Sverige hade ensamrätt till detta vapen och jag lutar mig personligen åt att denna strid för svenskt vidkommande bidrog till det uppvaknande antikvariska intresset.

Vi har all anledning att återkomma till renässansfurstens Johan III som personligen ägde ett stort intresse för såväl kulturhistoriska företeelser som den ideologi som på ett bombastiskt vis korade Sverige till den högstående kulturens vagga, göticismen. Han var själv mycket inspirerad av Olaus Magnus liksom dennes bror Johannes Magnus historieskrivning (Ericson 2004: 139). Vad vi redan här kan konstatera att det trots ett framväxande intresse för kulturminnesvård under perioden aldrig instiftades någon lag som reglerade skyddet av fornlämningar, dvs. övergivna ofta förhistoriska lämningar i landskapet. Däremot fanns och tillkom det lagar som indirekt påverkade förhållningssättet till fornlämningar, men också lagar som direkt rörde andra typer av äldre materiella företeelser. Den tes jag här vill förmedla är som sagt att minnesvården och den lagstiftning som infann sig under 1600-talet till dels kom att präglas av de lagar och attityder som etablerades under föregående sekel. Låt oss börja vår genomgång med att titta lite närmare på de som berörde kyrkliga kulturminnen.

Kyrklig helgd och andliga värden

Under medeltiden reglerades skötsel och vård av kyrkor och dess ägodelar av den kanoniska rätten så som den uttrycktes i de medeltida landskapslagarna. Med 1536 års kyrkomöte

i Uppsala bröts banden med påven och den katolska kyrkan då den lutherska läran blev antagen. Därmed avskaffades formellt den kanoniska rätten, om än inte helt i praktiken. Ett digert arbete med att ta fram en ny kyrkoordning som vilade på en evangelistisk grund inleddes och ett första förslag presenterades 1561 av ärkebiskopen Laurentius Petri. Den blev formellt aldrig godkänd men trots det vägledande tack vare att den spreds via rikliga avskrifter. Då den första kyrkoordningen blev klar 1571 var det i huvudsak Petris ord och idéer den utgick ifrån (Färnström 1956).

Även kyrkoordningen innehöll uppgifter om hur landets kyrkor skulle förvaltas (*Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686* 1872: 99). Att den blivit färgad av den lutherska läran står tämligen klart då den kommer in på själva bruket av kyrkliga inventarier. På flera ställen fördöms traditioner och förehavanden med rötter i den katolska läran, som processioner med helgonbilder som den lutherska läran uppfattade som både hedniskt och hädiskt. ”All Process thz man haffuer plägat wthbära Beläte, Monstrantz, skrijn och andra helgedoma kaar, skola så bliffua som the nu äro afflagda, Ty alt slijkt är hednisk och Affgudisk”, förkunnades både av Laurentius Petris och i den slutgiltiga kyrkoordningen.³

Redan under riksdagens möte i Västerås 1544 förbjöds vid sidan av pilgrimsresor även bruket av vigt vatten, vax, salt och rökelse under kyrkliga

3. Skillnaden mellan de båda texterna ligger främst i stavningen. I en senare skrift, *Om kyrkostadgar och ceremonier*, skrev Laurentius Petri att det inte var föremålen som var förkastliga utan hur de brukades (se Ericson 2004: 185).

högtider. Även de krucifix som liksom det på Öland kantade tidens vägar höggs sonika ned, allt i den lutherska lärans kamp mot katolicismen (Ericson 2004: 103). I kyrkoordningen förkastades användningen av kyrkans kors för rituella syften och att i tid och otid låta kyrkklockor ljuda över landskapet. Man fick heller inte tillbedja beläten som helgonbilder eller klä dem i världslig rikedom som guld, silver eller dyra kläder. Ej heller fick man tända ljus för dem eller på annat sätt vörda helgon enligt katolsk tradition. Föremål som hängde på väggarna och som vanligt folk gärna använde i "hedniska" syften skulle tas ned och gömmas undan.

Följaktligen föreskrev kyrkoordningen både ett bevarande av vad vi idag skulle definiera som ett materiellt kulturarv och ett fördömande av immateriella kulturarvsyttringar som traditioner och sedvänjor med rötter i katolicismen. Att värden av det kyrkliga arvet hade en djupare religiös förankring råder det knappast någon tvekan om. Vi borde därför kunna förvänta oss att åtminstone kyrkobyggnader ägde ett oinskränkt värde och att de oavkortat bevarades. Riktigt så var det nu inte, ty det fanns situationer då inte ens dessa var säkra. I både Laurentius Petris utkast och den färdiga kyrkoordningen förkunnades att om en kyrka ansågs övertalig, ja då kunde man med gott samvete riva den alternativt använda den för andra ändamål: "Ther flere Kyrkior äro än nödtorfften kräfwer, måge the nederrifwas och ämnet wändas them androm till nytta, sammaleedes uthi Prästegäldh, [...] medh många och myckit små Kyrkior, må man nederrifwa the ringaste

och längst aflägne, och byggias en stoor af samma ämne, och sålunda dhe många församlingar til een hoop draga" (Laurentius Petris handskrivna kyrkoordning av år 1561, 1956:119. Se även *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686. Första Afdelningen. 1872:99*).

Hur förklarar vi då denna osentimentala inställning till kyrkliga kulturminnen? En del av svaret finner vi i nämnda kyrkoordning som förkunnade att kristendomen inte såsom judendomen betrakta kyrkor som Guds tempel. Istället var kyrkor blott hus dit individen kunde gå för att odla den egna frälsningen. Kyrkor var följaktligen inte den plats där Gud huserade "vthan the äro almenneligh Hws och såsom Scholar, ther Cristet folck kan församlas, [...] så lenge the höra Gudz ord, vndfå Sacramentet, bidia etc." (*Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686, 1872: 99*). Samma materialistiska uppfattning präglade även förhållandet till kyrkliga inventarier. Medan katolicismen vördade och besmyckade kyrkor med allehanda religiösa ting tog den lutherska kyrkan avstånd från detta. För dem var frälsningen i första hand en angelägenhet mellan individen och Gud och skulle inte ramas in eller påverkas av världsliga ting och kyrklig prål. Längst gick Jean Calvin som förbjöd i princip alla materiella inslag under gudstjänster och religiösa högtider.

Den katolska kyrkan hade även smak för föremål av ekonomiskt värde. Detta var Gustav Vasa mycket väl medveten om. Och eftersom statens finanser blivit körd i botten på grund av lån och krig såg han här en veritabel skattgömma att ösa ur. Redan vid riksdagen i

Västerås 1527 beslutades att kungen ägde rätt att dra in kyrklig gods. I praktiken innebar det att kronan konfiskerade stora mängder egendom från landets kyrkor och kloster, att kyrksilver och andra värdeföremål inkorporerades i den allmänna statskassan. Därtill avvecklades klosterväsendet, och när inga noviser längre fick tillträde till klostren blev dessa fastigheter överflödiga, förfallna och i de flesta fall rivna. Många av de cirka 50 kloster som fanns i landet revs på 1530-talet.

På distans kunde Olaus Magnus bevittna den kyrkliga åderlåtning som pågick i Sverige – han och Johannes Magnus levde mot slutet av sina liv som landsflyktiga i Rom. Som rättrogen katolik försvarade han kyrkans religiösa ceremonier och bruket av materiella attribut. I en lång utläggning förklarade han det självklara med sedvänjan att välsigna ljus och om ”frambärande af rika offer” under gudstjänst liksom vikten av att dyrka helgon (Olaus Magnus 2001: 718–719). Om kyrkornas utsmyckning kunde han konstatera att det var biskopens uppgift ”att smycka Guds tempel med den prydnad” (Olaus Magnus 2001: 727). Att kyrkans ägodelar förskingrades var inget annat än kätteri och helgerån: ”Alla, som röfva kyrkans egendom eller frånhända henne hvad henne tillhör”, konstaterade han med en välriktad spark mot Gustav Vasa, ”var fördömda helgerånare som skulle bannlysas” (Olaus Magnus 2001: 752).

Johan III och byggnadsvården

Under sin landsflykt utnämndes Olaus Magnus till den katolska kyrkans ärkebiskop i Sverige och han närde långtgående drömmar om att en dag kunna återinföra katolicismen i landet i norr. Den

framtiden kom aldrig, däremot fick katolicismen en om än tillfällig renässans bara några årtionden senare, en pånyttfödelse som även fick vissa konsekvenser för tidens kulturminnesvård.

Blott några år efter kyrkoordningens instiftande, 1575, antogs ett tillägg kallat *Nova ordinantia ecclesiastica*.⁴ Bakom tillägget stod kung Johan III som under sin fångenskap hos sin bror Erik XIV hade läst och blivit inspirerad av den nederländske teologen Georg Cassander (1562-1567). Cassander företrädde en religiös riktning som sökte försoning och balans mellan den katolska och den lutherska tron. Johan III:s försök att skapa samsyn mellan de båda religiösa uppfattningarna mynnade ut i en nära tjugo år lång religiös konflikt, den liturgiska striden. Ett viktigt incitament i denna strid blev det aktuella tillägget som regenten själv utformat tillsammans med sin sekreterare Petrus Fecht.

En del av tillägget rörde specifikt vården av kyrkor och dess inventarier. Noterbart är att i motsats till 1571 års kyrkoordning betonas även centralmaktens ansvar:

II.

Ther Kyrkiorna förfalna, begäre wij vnderdånligan, att Kong:e Matt:z wille aff Tienden så mykit efterlåta, at the kunne igen vprettas och hållas widh mackt.

III.

Och att Kong:e Matt:z wille nådigast besörja alla domkyrkior medh nödtorffigt vnderhåld, efter som huars och ens fall kräffuer, at the måge komma sigh före igen.

4. Detta återfinns i Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686. Första Afdelningen. 1872: 336–337.

III.

[Skall och Domprostén] med Kyrkioheerdan, så wel som Bispen wara förplichtade, att haffua vpseende och wmsorgh om Kyrkiones bygning, och ther Bispen icke tilstüdis wore, haffua thå the samma omsorgh.

V.

Beläther och målningar kunna wel lijdeligh wara i Kyrkiornar, ther the skickelige ähro, och haffua någon wiss historia eller merckelse at tekna. Men ther så wore att Folcket wille löpa til sådana beläthe, och genom them med åthäffuor och teckn dyrka Gudh, them ähra och ther hielp sökia, skola the tagas aff wägen och beuaras i Sachristien, ty Gudh wil tilbidién warda i sanningenne och Andanom, och icke genom vidskepelse,...

(Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686, 1872: 335–336).

Notera i punkt fem hur bevarandet av beläten och målningar motiveras utifrån graden av skicklighet de blivit utförda och i vilken mån de återspeglade ett historiskt skeende eller händelse. I modernt språkbruk kan vi tala om en värdeargumentation grundad på estetiska värden och kunskapsvärden. Som för att balansera denna pietetsfulla inställning gentemot gällande kyrkoordning gjordes undantag för sådana föremål som missbrukades i religiösa och vidskepliga sammanhang.

Även den näst sista punkten, nummer sju som inte är med i citatet, är värd att notera. Sedan tidigare var det socknens invånare som stod för vården av den lokala kyrkan. Problemet var bara att alla uppenbarligen inte mäktade med denna uppgift. Och för att säkerställa ett generellt skydd

specificerades i tillägget, att i de fall ”[a]lmogen i Sochnenne icke förmår hålla them widh mackt, medh mindre the kunna niutha Öffuerheetennes och andres hielp, ther skola the doch icke läggias ödhe”. Övertaliga kyrkor skulle således inte längre rivas, istället skulle adeln som bodde i socknen och befolkningen i kringliggande socknar hjälpa varandra med nödvändigt underhåll (*Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686, 1872: 336–337*).

Men Johan III ömmade inte enbart för landets kyrkor. På 1570-talet hade han som sagt långtgående planer på att låta resa ett skylande hus över Mora stenar. Om detta blev av eller inte vet vi inte. Vad vi däremot känner till är att han på 1570–80-talen initierade en renowering av Varnhems klosterkyrka i Skara stift och dess kungliga gravar från medeltiden. Vi vet också att han drev igenom flera restaureringsprojekt av en lång rad andra kulturhistoriska byggnader. På kungens egna initiativ restaurerades den medeltida biskopsborgen på Arnö i Mälaren. Om detta vittnar följande inskription på borgen: ”Then Stormechtige konung Johan Then Tridje av thet Namn, Haffuer mig, såsom ock många andra flere förfallne Huss och ödekyrkior upbyggt och förbättrat, Anno dom 1586” (ur Jansson 1974: 12). Inskriptionen avslöjar som synes att det inte rörde sig om någon engångsföreteelse. Bevarade brev vittnar om att förhållandevis många byggnader blev restaurerade på Johan III:s initiativ (Granlund 1875-1876).

Något som ytterligare stärker intrycket att kungen själv engagerade sig i en förhållandevis organiserad kulturminnesvård är några rader i kyrkoherden, skalden och tillika antikvarien Martin Aschaneus efterlämnade antikvarisk-

topografiska beskrivningar över Sigtuna från 1612. Om en av stadens kyrkor skrev han att den alltjämt var väl behållen, detta tack vare att den 1586 kom under kunglig vårdnad. Bakgrunden var att Johan III ”i hella sitt rijke och Regeringz tijdh hade om alle huss förfallne, gamb. Kyrck. och Clöster, them lätt förNya och vid macht hållas” (Aschaneus 1925: 17). Enligt samme författare lät samme kung år 1590 sända ett brev till Sigtuna stad i vilken han ålade stadens ledning och pastorer att se till att kyrkor och ”ath the gamb. Stoore Suerigis hufuudstäders Monumenter icke platt varde bortta och afkomma, vr Syn och Minne” (Aschaneus 1925: 17-18).

Som antyddes i det första citatet gällde vården även kloster. Ett tämligen obekant faktum är att även klosterbyggnader togs upp i *Nova ordinantia ecclesiastica*. I ett separat kapitel, *Om kloster*, beklagades inledningsvis att det var så många och sköna kloster runt om i landet som blivit helt eller delvis raserade (*Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686*, 1872: 348-349). Det var därför viktigt att de förblev oförstörda och att de som var mindre skadade blev restaurerade. Om så gjordes kunde de åter komma till användning. Lösningen på hur de kvarvarande och upprustade klostren långsiktigt skulle bevaras var att låta gamla präster liksom ”gamble Matroner och Jungfrur” där få avsluta sina liv med böner och predikningar. Vidare skulle dessa ”Mannakloster” och Quinnekloster” fungera som uppfostrings- och läroanstalter åt föräldralösa barn som det på den tiden fanns gott om. Som för att försäkra oroliga lutheraner att det inte var frågan om någon återgång till en katolsk klosterverksamhet poängterades avslutningsvis att, ”Sådana Kloster äro rätteliga

Scholor”, och att det därför ”woro i Rijket enn ähra, at man iu åt minste, hade itt medh ährligit vnderhåld vthi huart Biskops sticht”. Med andra ord ålades varje stift att underhålla ett kloster för dylika ändamål för att på så vis garantera att byggnaden bevarades åt eftervärlden.

Slutsatsen vi kan dra är att det redan under Johan III:s regeringstid existerade en förhållandevis väletablerad form av kulturminnesvård som främst berörde förfallna borgar och kyrkliga kulturminnen. Sannolikt står en del av förklaringen att finna i kungens personliga intresse för konst och arkitektur och hans religiösa läggning åt katolicismen. Att han pietetsfullt berördes av förfallna gamla byggnader föll sig därför helt naturligt. Om vi därtill lägger hans stora fallenhet för göticismens tolkning av den svenska historien, ja då blir kombinationen Johan III och kulturminnesvård än mindre märklig.

Fynd och skatter

Med kronans konfiskering av kyrkans ägodelar tog sägner och historier om hur skatter blivit gömda undan reformationen fart. Enligt en av dem, återgiven av Johannes Bureus i början av 1600-talet, lär en dekanus vid namn Svinfot på sin dödsbädd för sina vänner ha berättat att han låtit mura in en ansenligskatt i Uppsala domkyrka (1886: 222). Att det inte enbart rörde sig om fantasifulla sägner vittnar de fynd av värdeföremål som faktiskt gjordes. Enligt det samtida vittnet Per Brahe d.ä. var Gustav Vasa själv mycket lyckosam när det gällde ”hemlige fördolde skatter thil at påfinna wdi jordin, wthj murar” (1897: 3). I Vasas registratur kan vi läsa om några av dessa fynd. Bland annat meddelades år 1547 att man

på Åland hade funnit ”fremandhe mynt” och att centralmakten gärna såg att det hittades fler sådana. Samma år levererade fogden på Öland ett fynd i form av ”halsszband aff Guld” som nyligen hade hittats. Möjligen rörde det sig om en folkvandringstida guldhalskrage. Hoppas vi framåt till Johan III:s regeringstid, 1582, så finner vi en uppgift som gör gällande att man då fann en anseelig mängd mynt, denna gång vid Keksholm i Finland som på den tiden liksom Åland var en del av det svenska riket (Schück 1932:4).

Att kungen juridiskt hade rätt till hela eller delar av på land och i vatten upphittade värdeföremål var en princip med gamla rötter i den romerska och germanska rätten och som även uttrycktes i de medeltida svenska lands- och landskapslagarna. Exempelvis stadgades i både Magnus Erikssons och den senare Kristoffers landslag att upphittaren fick behålla en tredjedel medan kungen kunde förvänta sig den resterande tvåtredjedelen, förutsatt att ingen ägare gav sig till känna. Om fynd inte lagligen lystes och upphittare blev påkommen väntade ganska hårda straff, som den 29 november 1490 då en man fick dryga böter ”for gullit, han fan ok ecke lageliga lystet” (*Stockholms stads tänkeböcker* 1944: 504). Värre gick det för den dräng som enligt en dom från den 14 januari 1486 dömdes till att ”stwpä slaas oc mista annat örath”, dvs. att sitta i en stupstock och få ena örat avskuret. Straffet fick han för att inte ha lyst ett fynd som han tidigare hade gjort bestående av mynt (*Stockholms stads tänkeböcker* 1944: 126).

Det mesta tyder på att staten i första hand uppskattade dessa fynd för dess ekonomiska värden. Under en anseelig period, från medeltiden fram till industrialismens

genombrott, dominerade merkantilismen och bullionismen som ekonomiska principer (för diskussion se Dillard 1987: 141–154). Enligt den första gällde det för centralmakten att skapa ett så stort ekonomiskt överskott som möjligt i jämförelse med andra, främst rivaliserande, länder. Enligt den senare principen var måttet på en framgångsrik stat den volym av ädelmetaller i form av guld och silver som kunde uppnås. Av detta följde förbud mot att smälta ned mynt och att föra ut dyrbarheter ur landet, och som ett led i denna hamstringsekonomi ägnade sig stater åt krig, sjöröveri, och plundring och inte minst åt att försöka utvinna så mycket naturliga ädelmetaller som möjligt. Som mest inflytelserik blev denna ekonomiska politik under 1500- och 1600-talen. För svenskt vidkommande ökade som sagt statens behov av överskott med att Vasa tog stora lån av Hansan i sin krigsföring mot ärkefienden Danmark. Detta kan delvis förklara varför behovet av att tillföra upphittade skatter till statskassan synes ha ökat under samma period. Det kan även förklara varför Johan III:s legat i Polen, den danskfödde Anders Lorich, 1573 erhöll ett privilegiebrev där det stod att han mot att kungen fick en del av fyndens värde fick resa runt i Sverige och leta efter fördolda och nedgrävda skatter både i vatten och till lands (RA, *Det odelade kansliet*, Vol. 7, för diskussion se även Ödberg 1897: 12).

Nu var det inte alla värdeföremål som under renässansen blev nedsmälta och förpassade till den kungliga statskassan. Med antikvarianismen följde ett visst intresse för att samla på äldre föremål som tillsammans med etnologiska och naturliga föremål placerades sida vid sida i tidens populära kuriosa- och raritetskabinett.

Med tiden skapades även föremålsspecifika samlingar, som naturaliekabinett och myntsamlingar. Intresset för systematisk myntforskning, numismatik, väcktes redan under den tidiga renässansen på kontinenten. För svenskt vidkommande kan nämnas att den historiskt intresserade Uppsalakaniken Ericus Olai samlade på gamla mynt redan under senare delen av 1400-talet. Senare blev även Olaus Magnus och dennes religiöse kombattant Olaus Petri myntsamlare. Även Johan III hade en böjelse för mynt (Hildebrand 1937: 949). Under hans regeringstid skapades därtill en mindre rikssamling bestående av företrädesvis svenska mynt varav flera hade återfunnits i samband med den politiska striden mellan Sverige och Danmark om riksvapnet tre kronor.

Skattletning och gamla gravar

Även om intresset för gamla föremål tilltog så var det förenat med stor skepticism och risk för hälsa och liv att söka efter dem, i vart fall om intresset var riktat mot fördolda skatter. Skattletning betraktades nämligen som en av de sju dödssynderna, girighet, och likställdes ofta med tjuvnad. Just därför placerades paragrafen om fynd och hittegods i flera landskapslagar i tjuvnads- och manhelgdsbalken, där manhelgd syftade på brott som misshandel och dråp. I den medeltida Upplandslagen förklarade man denna koppling på följande vis: ”Fynd skola följa närmast efter tjuvnad, ty tjuvar hitta gärna, liksom klockaren hittade kalken” (*Svenska landskapslagar* 1979a: 114). Alltså, fynd gjordes sällan av ren tillfällighet utan i regel under planerade former, löd devisen. En liknande sentens, här i form av en bön för dem som medvetet ägnade sig åt

tjuvnad och åt att ”hitta” fynd, finner vi i den något yngre Södermannalagens tjuvnadsbalk, där paragrafen om fynd och hittegods ingår (*Svenska landskapslagar* 1979b: 209):

*Nu är sagt, såsom I haven hört,
om tjuvnad och så om fynd.
Gud bättre dem, som orätt hava gjort,
och förlåte oss alla vår synd.*

Den som aktivt ägnade sig åt att leta efter skatter betraktades således med stor misstänksamhet, såväl av kyrkan som från den världsliga maktens sida. Vid mitten av 1500-talet ondgjorde sig Olaus Magnus över dem som för vinning skull grävde i gamla gravar: ”Somliga pläga ock i hjärtlös råhet”, skriver han, ”förgripa sig på de dödas grifter, antingen af hat till de aflidna eller i hopp att finna en skatt” (Olaus Magnus 2001: 759). Vad han med de sista orden syftade på var den långlivade föreställningen att gamla gravar, företrädesvis förkristna sådana, var potentiella skattgömmor. Man var väl medvetna om att avlidna i äldre tider ofta fick gåvor med sig i graven. Rykten gjorde även gällande att det inte sällan handlade om värdeföremål som den döde eller dennes väktare, ofta förvandlad till en orm eller en drake, alltjämt girigt vakade över. Om detta kunde erfarna skattletare vittna (*Svenska landskapslagar* 1979b: 209). Vidare kunde de berätta om hur ägaren och väktaren med list och ibland besvärjelser lyckades lura lycksökaren bort från skatten eller genom att få denne att tro att skatten egentligen bara bestod av något så obetydligt som löv eller kol.

En populär ortodox-lutheransk tolkning gick ut på att det i grunden var djävulen själv

som förmådde förtappade individer att söka efter skatter. I sin monumental kommentar på katekesen, *Ethica Christiana* från 1617, presenterade ärkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus följande bevis för detta:

1. *The öffuergiffua Gudh / och sökia hielp och vndsetning hos Dieffwlen / emot then Edh the Gudi vthi döpelzen sworedt haffua.*
2. *The settia Troo och lijtt på mongehanda Göklerij och fåfänge Cermonier som the förehaffua vthi theres graffuande [...]*
3. *The slå theres hierta på thenna werldenes rikedomar / och på girighet / huilket är en affgudedyrkan [...]*
4. *The förgripa sigh emot Gudz Försyn och ordning / Huilken vtdelet sina gåffuor Hoo Han wil / och gör både fattigan och rijkkan [...].*
5. *The Synda emot Gudz Nådige Lyffte / och troo icke at theres Himmelske Fader wäl wet / huad them görs behoff.*
6. *The förtaga sigh emot theres Embete och kallelse / i thet the icke äta theres brödh i theres anletes Swett / och arbete icke medh theres händer thet godt är / På thet the måghe något haffua at dela medh them som torfftige äro. (1617: 255-256).*

Men inte nog med det. Det var till och med på det viset, konstaterade han, att ”Dieffwlen haffuer macht öffuer nedergraffua ägodelar” vilket bevisades av följande:

I. Man hörer alltid / vtaff Skatgraffuare och Swartkonstige / at Ormar / Hundar / Paddor / Kattar / och andra orene Diwr / ligge vppå nedersatte godz och förswara them. 2. När

*Skattgraffuare så widt komma vndertiden medh theres Göklerij / at the bliffua någon Skatt warse / Så warde han anthen i hastighet förryckt på itt annat stelle / eller förwendes i kål / Theraff thetta ordspåket är vpkommit / **Hem, pro Theasauro carbones** / 3. Skatgraffuare höra och see mongehanda spökerij och Dieffwlskap / therigenom somblige aff them äro komne vthi olycko och liffz fara 4. Thet är til troendes / När Dieffwlen icke kommer Penninger til wägga / och kan them icke heller några Menniskio affhenda / vtan Gudz tilstädelse / at han tå tager them vtaff sådana vnderstuckne Skattar / och förer sina Förbundz bröder tillhanda (1617: 255).*

Som författaren antyder använde skattletare sig ofta av ”mongehanda Göklerij och fåfänge Cermonier”. Detta för att överlista ägaren och väktaren, men även för att hitta själva skatten då de inte enbart fanns nedgrävda i synliga gamla gravar. En strategi gick ut på att bilda pakt med djävulen. Detta tilltag var naturligtvis strängt förbjudet enligt kyrkan och blev följaktligen ett populärt sedelärande tema redan i den medeltida uppbyggliga litteraturen.⁵ I en kunglig resolution från 1538 konstaterades, att ”de som

5. Sådana exempel återfinns i *Själens tröst. Tio Guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel*. 1871–73. Enligt rättshistorikern Per Sörlin var motiven bakom djävulsförbunden för det mesta pengar och rikedomar (1993). Denna bild bekräftas av Soili-Maria Olli (2007) som i sin undersökning av hädelse och djävulspakt under sent 1600- och 1700-tal har hittat flera rättsfall. I ett av dessa stod flera personer åtalade för att ha tagit avstånd från Gud och ingått pakt med djävulen för att hitta en nedgrävd skatt.

gifwa sig i handel med Diefwulen för penningar och Rijkedomars skull” var liksom tjuvar, mördare, trollpackor ärelösa (ur Schmedeman 1706: 7; se även Ankarloo 1984: 66-67). Såväl äldre som yngre rättsfall vittnar om att personer i detta sammanhang verkligen gick från ord till handling (Olli 2007: 37, 87). Själva avtalen skrevs vanligtvis ned på ett papper, i regel med författarens eget blod.

Ytterligare en strategi gick ut på att anlita personer som ägde personlig förmåga att hitta fördolda ting och rikedomar. Spåmän och spåkvinnor liksom kloka gummor och gubbar anlidades under lång tid så pass flitigt att redan Heliga Birgitta beklagade sig över att det var många som ”av dåliga anledningar hava hos sig och anlita spåmän och siare samt vederstyggliga trollpackor” (1958: 248). Detta hindrade dock inte unionskungen Kristian I att på 1460-talet anlita en trollkvinna då han enligt en samtida uppgift sökte efter skatter i trakten av Stockholm (Ericus Olai 1678: 528-529; Hildebrand 1877: 495). Hoppa vi framåt i tiden, till 1551, kan vi i ett rättsfall från Nora i Ångermanland läsa om en kvinna kallad ”then visa”, som stod åtalad för att ha utgett sig för att kunna hitta gömt gods i berg och gravhögar (Riksarkivets pappersbrevsamling I, 1551 20/6, RA). I ett senare exempel, återgivet i rannsakingarna efter antikviteter från 1660-talet, möter vi ett gäng skattletare som riktat in sig på ett stenkummel på Gotland ledda av en man kallad ”Mesteren” (*Rannsakingar efter antikviteter*, band II, 1969: 322).

Även personer som på grund av att de befann sig i ett speciellt tillstånd i livet ansågs äga övernaturliga krafter. Bland dessa fanns gravida kvinnor och pojkar som ännu inte kommit in i

puberteten. Enligt Paulinus Gothus kunde man erhålla ”monge hemligheter” genom att ”läse Poikar i Syne”. Att denna metod, som förefaller gått ut på att hypnotisera eller att på annat vis försätta dem i trans, verkligen användes framgår av ett rättsfall som tilldrog sig på året 1620. Två män från Norrköping stod då åtalade för att ha använt ”Svartkonst” och att ha ”läsit några Gossar i Syyn, som skulle see them uth nedersathe och fördolde skatter i jorden”. Att döma av deras svartkonstbok hade de även sysslat med ”otilbörlighe och ochristelige exorcismis & adjurationibus, såsom ock Cermonier och åthäfvor” (*Linköpings biblioteks handlingar* 1793: 275-279).

Om man på eget bevåg ville leta efter skatter fanns en rad metoder att tillgå. Dessa kunde man läsa om i tidens populära men av kyrkan så ratade svartkonstböcker. Under sin visitationsresa genom Ångermanland 1596 tog ärkebiskop Abraham Andreae Angermannus av klockaren Hemming i Kelsta socken emot ”en hop konsteböcker, som wore full mz diefuluskap och flärd”. Dessa revs sönder och neutraliserades med vatten, sannolikt vigvatten (*Ärkebiskop Abrahams räfst* 1901: 77). I Stockholms stads tänkeböcker årgång 1601 kan vi läsa om hur en viss Martinus Johannes blev ställd inför rätta, bland annat för att han i sin ägo hade ”några truldoms skrifter” vilka ”woro mächte förskräckelige och fahrlige” (*Stockholms stads tänkeböcker* 1957: 14). Enligt domen blev han förvisad ur staden, och om han mot all förmodan vågade sig tillbaks kunde han räkna med att missta sitt huvud (*Stockholms stads tänkeböcker* 1957: 18-21). Svartkonstböcker innehöll inte sällan tips på hur man skulle gå till väga för att hitta skatter och vilka magiska föremål som kunde användas för att förbättra oddsen. Bland

populära föremål som ansågs äga övernaturliga krafter fanns kyrknycklar, vigvatten och magiska svärd. Slagruta, eller ”pekesticka” som Paulinus Gothus och hans samtid kallade den, var ett annat populärt redskap som redan lär ha använts i slutet av 1500-talet i sökandet efter skatter vid Vadstena kloster (Dalin 1761-62: 338). Även formler som signelser och besvärjelser ansågs effektiva, men den vanligaste rekommendationen gick annars ut på att helt enkelt hålla tyst under själva letandet.

Handlingar som sattes i samband med övernaturliga krafter och magi betraktades under förmodern tid med stor misstänksamhet från den världsliga och framförallt den kyrkliga maktens sida. I 1412 års provinskoncilium i Arboga fördömdes alla metoder som användes för att hitta bortgömt tjuvgods, dvs. samma metoder som brukades för att hitta fördolda skatter (Ankarloo 1984: 40). I lagstiftningen skildes mellan tre olika brott som alla kopplades till magi; trolldom, vidskepelse och djävulsförbund. Vidskepelse sågs som en något mildare form av brott och renderade generellt i mildare straff. Gärningen klassades främst som religionsbrott då vederbörande förlitat sig på andra krafter än Guds. Lövjeri och signeri var i sammanhanget en vanlig form av anklagelse. Trolldom och djävulskontrakt, däremot, betraktades som betydligt grövre brott. Enligt Soili-Maria Olli ingick djävulsförbundet i kategorin hädelse, eller *Crimen Laesae Majestatis Divine* (brott mot det himmelska majestätet) för att använda den tidens terminologi. Hädelse som uttrycktes verbalt eller i handling betraktades som ett synnerligen grovt brott och skulle enligt lag straffas med döden (Olli 2007: 59-63).

Attityden från kyrkans och den världsliga maktens sida gentemot magi blev med den

lutherska ortodoxin under 15- och 1600-talen allt mer oblid.⁶ Följden blev att straffen skärptes. Värst gick det för dem som ansågs äga personliga egenskaper och övernaturliga krafter, kloka män och kvinnor. De hårdaste domarna föll även mot de som anklagades för hädelse och djävulskontrakt. Kropps- och fängelsestraff, straffarbete, stympning, böter, gatlopp liksom prygel med ris och även dödsstraff är några av de domar som utdömdes. Dödsstraffen omvandlades emellertid vanligen till mildare straff som fängelse- och kroppsstraff eller förvisning från hemorten (Olli 2007: 60-62).

Enligt den lutherska läran skulle yttre straff som dödsstraff och kroppsstraff verkställas av den världsliga makten. Kyrkan skulle stå för det offentliga skamstraffet som syftade till försoning mellan gärningsmannen, Gud och församlingen. I praktiken innebar det att den dömda fick stå vid kyrkdörren eller sitta på en särskild skamplats (skampall eller skambänk) under en eller flera söndagsgudstjänster. Där fick vederbörande bekänna sitt brott och lova bot och bättring. Generellt sett förefaller straffen varit lindrigare i Sverige än på andra håll (Oja 1999: 96-113). I England kunde man vid mitten av 1500-talet dömas till döden om man använt magiska handlingar för att hitta skatter och dolt stöldgods (Oja 1999: 112-113).

6. Med den mosaiska rätten och häxjakten under senare delen av 1600-talet kulminerade klappjakten på alla som kunde tänkas ha med mörkrets krafter att göra.

Kristen etik, fornlämningsvård och illvilliga gästar

En slutsats vi kan dra är att även om du ägde ett antikvariskt intresse och ville lösa gåtor om det förflutna så kunde du likväl bli betraktad med misstänksamhet, att du var ute efter skatter. Detta bör således ha haft en preventiv effekt på denna underjordiska verksamhet. Så sent som 1757 såg pastor Henric Jacob Sivers sig nödgad att inför sina undersökningar av några gravhögar belägna i Tryserum socken, Småland, övertyga ortsborna om att det inte var av girighet han gjorde det utan att det ”allenast skedde af kärlek til ytterligare kunskap om våra gamla Göthars seder och andra omständigheter” och att han ”allenast leta efter brända ben, aska och krukor af ler och andra små lapperis saker” (1758: 330).

Men det fanns även andra orsaker till varför man kunde se snett på dem som oavsett uppsåt tog sig för att gräva i gamla gravar. Den kristna etiken gjorde nämligen gällande att det var förkastligt att störa de döda som vilade i sina gravar. Griftefriden rörde främst de som begravts under kristna förhållanden men rörde i praktiken även de förmodade förfäder som låg begravda i forntida gravar. Vid mitten av 1500-talet ondgjorde sig Olaus Magnus som vi minns över dem som för vinning skull grävde i gamla gravar. Att han var engagerad i frågan framgår av att han i sin historia om de nordiska folken ägnade ämnet hela två kapitel – med rubrikerna ”Om skändande af lik och grifter” och ”Yttermera om huru grifter öppnas för en skatts skull” (2001: 759–761). Ett exempel på hur den etiska inställningen till griftefrid indirekt kunde få rättsliga konsekvenser för fornlämningsvården är ett kungligt förbud som utverkades av Gustav II

Adolf. Förbudet innebar att ingen fick gräva efter skatter i Gamla Uppsala högar med motiveringen att man inte skulle störa de döda (Lindqvist 1936: 75). I förarbeten och andra dokument som skrevs i samband 1666 års fornminneslag underströks upprepade gånger att den bland annat syftade till att säkra griftefriden. I ett brev skrev sedermera riksantikvarien Johan Hadorph på ämnet gravhögar ”att the sijne förfäders grafplatzar och gamble been måtte orörde låta och förwara, när de ingen Respect, hägn och frijheet dem gifwa willie, såsom wij nu våra kyrkogårdar giöra” (ur Schück 1932: 259).⁷ Detta hindrade dock inte att officiella antikvarier genomförde utgrävningar. Som för att komma runt detta etiska hinder, och samtidigt ge vissa ensamrätter och legitimitet, föreslog Hadorph i ett förarbete till plakatet att enbart betrodda antikvarier skulle tillåtas att gräva i förfädernas gravar (”PM om ett plakat till antikviteternas skydd. Odat med noteringar av Hadorph”, E 1:1. ATA).

Även om förslaget rann ut i sanden förefaller det inte ha funnits några större betänkligheter bland tidens antikvarier att genomföra utgrävningar. Under samma period etablerades nämligen grävningen som metod och en som var tidigt ute var den dåvarande riksantikvarien Olof Verelius. 1664 gav han sig i kast med att genomföra en arkeologisk undersökning av en gravhög nära godset Broby i Ulleråkers socken, Uppland (Verelius 1664; se även Jensen 2004). Vad som gör hans grävberättelse extra intressant är att

7. I sammanhanget kan även nämnas att den danska prästen Hans Wiborg under sent 1600-tal argumenterade för att det var fel att gräva i gamla gravar eftersom det gick emot god kristen sed (Etting & Nielsen 1987: 48–49).

han trots sitt vetenskapliga uppsåt alltjämt visade respekt för den avlidne vilket fick konsekvenser för hans val av undersökningsmetod. Verelius valde nämligen en speciell strategi som gick ut på att enbart gräva i ena kanten av högen och inte i dess mitt vilket annars var brukligt. Han motiverade det hela med att det dels skulle bli mindre arbetsamt, dels att han inte ville störa de döda.

Verelius val av metod kan även varit ett utslag av rädsla för den dödes hämnd, ett förhållningssätt som under lång tid fungerade som ett effektivt fornlämningskydd – kanske det mest effektiva som någonsin existerat. Mängder av exempel från inte minst rannsakningsmaterialet vittnar om hur vanligt det var att man satte sjukdomsfall och till och med dödsfall i samband med att vederbörande grävt eller bara befunnit sig i närheten av en forntida grav. I Hedesunda i Gästrikland gick man till och med så långt att man på tinget på 1670-talet beslutade ”att sådane högar och sammanbörder inte skulle röras eller uthgräfwas” (*Rannsakingar efter antikviteter, band I* 1960:181). Upprinnelsen till det hela var att barn åtskilliga gånger hade grävt i dem och funnit en mängd saker. Barnen hade dock blivit oroliga och sömnlösa vilket fått deras föräldrar att reagera.

Några sammanfattande slutsatser

Mot bakgrund av min förda diskussion kan vi dra flera slutsatser. En av dessa är att det redan under 1500-talet existerade en förhållandevis välutvecklad vård som främst rörde äldre byggnader, såsom kyrkor, kloster och profana byggnader av mer monumental karaktär. Det fanns även lagar och kungliga direktiv som gav vården viss legitimitet. Vi har även kunnat se hur inställningen till kyrkliga kulturminnen

var något kluven, framförallt när det gällde företeelser som allt för påtagligt minde om den katolska tron. Olaus Magnus kritik mot reformationens handgriplighet och Johan III:s vurmande för inte minst medeltida kloster vittnar om en bevarandeideologi som till dels var religiöst motiverad. Att det lite mer allmänt etablerades ett ökat intresse för äldre lämningar bottnade i tidens antikvarianism som för svenskt vidkommande fick färg av göticismen som ideologi.

Jag har även försökt visa på hur andra typer av lagar och officiella fördömanden indirekt sökte reglera och påverka handlingar som riktades mot äldre typer av lämningar. Skattletning engagerade som vi sett både den andliga och världsliga makten; fynd- och hittegodslagen föreskrev att upphittade föremål av framförallt ädelmetaller skulle lysas och till dels tillfalla staten. Ytterligare andra lagar tog sin utgångspunkt i en kristen värdegrund som innebar att ingrepp i gamla gravar och de tillvägagångssätt som inte stämde överens med den heliga skriften och ett renlärigt kristet leverne fördömdes. Slutsatsen blir att skattletning både fungerade preventivt och lockande för dem som ville finna rikedomar i fornlämningar.

Som antydde i inledningen förde 1600-talet med sig ett stegrande intresse för gamla byggnader och föremål liksom lämningar i landskapet och att nya lagar blev instiftade. Den nya eran inleddes kan man säga redan runt sekelskiftet 1600 och som länk mellan antikvarianismens två faser fungerade den redan omtalade Johannes Bureus som 1590

anställdes vid Johan III:s kungliga kansli.⁸ Där hade nämnda Rasmus Ludvigsson ägnat nära nog ett halvt sekel åt att skapa ett riksarkiv. Bland alla arkivalier fanns även ett embryo till en statlig myntsamling som även bestod av mynt som framkom under rannsakingen i samband med striden om riksvapnet trekronor.

Även Bureus ägnade sig åt att leta efter gamla spår av riksvapnet och besökte själv Mora stenar liksom en lång rad fornlämningsplatser som han lät dokumentera. Välkänt är hans stora fascination för runstenar som till dels bottnade i hans religiösa grubblerier och övertygelse att de urgamla runorna dolde gudomliga budskap. Hans engagemang fungerade som ringar på vattnet och hans namn blev snart känt. Redan 1598 nådde ryktet Linköpings stift och den djupt religiösa och historiskt intresserade Joen Petri Klint, kyrkoherde i Östra Stenby pastorat. På tal om runor kunde han då konstatera att de sedan kristendomens början visserligen varit bortglömda, men att intresset för ”Runastenen och Runastaffenen” nu åter blivit ”waknade aff Johan Bureso” (Joen Petri Klindt. N 28, KB). 1630 kom så ett memorial och under nästkommande decennier formulerades ett fornvårdprogram och så småningom även idén att åverka på monument och antikviteter kunde stävjas genom instiftandet av ett plakat. Och därmed, kan vi så här i efterhand konstatera, började ett nytt kapitel i kulturmiljövårdens rättsliga historia.

8. Hur katolskt kulturarv betraktades under 1600-talet utifrån rannsakingmaterialet har Helena Wangefelt Ström skrivit om i artikeln *Heligt – hotfullt – historiskt. Kulturarvifieringen av det katolska i 1600-talets Sverige*, 2011.

Referenser

- Ankarloo, Bengt 1984 [1971]. *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Rättshistoriskt bibliotek, band 36. Stockholm.
- Aschaneus, Martin 1925. Beskrifning om Sigtuna. Utgiven av G. Gihl. *Upplands fornminnesförenings tidskrift*, band 10, bilaga 1925-30: 29-51.
- Brahe, Per d.ä. 1897. *Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Swarts krönika II*. Utgiven af Otto Ahnfelt. Lund.
- Brohed, Ingmar 1996. Att riva eller bevara kyrkor? Kyrkohistoriska kommentarer till ett aktuellt problem. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok 1996*: 79–88.
- Bureus, Johannes 1886. Sumlen. Efter författarens handskrift i urval af G.E. Klemming. *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkliif*, band II, 1, 2: 161-243. P. A. Nordstedt.
- von Dalin, Olof 1761-62. *Svea rikets historia: Ifrån des begynnelse til våra tider*, Tredje delen. Stockholm.
- Det odelade kansliet; kungliga koncept, Johan III, Vol 7. Riksarkivets pappersbrevsamling I 1551 20/6. Fogden Kjell Nilssons dombrev 1551, 20/6. Stockholm: Riksarkivet.
- Dillard, Dudley 1987. *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia*. Malmö: Gleerups förlag.
- Ericson, Wolke Lars 2004. *Johan III: En biografi*. Lund: Historiska media.
- Ericus, Olai 1678. *The swenskes och göthers historia*, skriwfen på latin. Verteradt på svenska aff Joh. Sylvio. Stockholm.
- Etting, Vivian & Nielsen, Ingrid 1987. Udgravning eller bevaring? I Nielsen (red.), *Bevar din arv: Danmarks fortidsminder 1937-1987*: 46-57. Skov- og Naturstyrelsen. København: G.E.C. Gad forlag.

- Färnström, Emil 1956. Inledning till *Laurentius Petris handskrivna kyrkoordning av år 1561*. Utgiven med inledning av Emil Färnström. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia.
- Hildebrand, Bengt 1937. *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser med Sverige: 1816–1837*. KVHAA: handlingar, del 44, 2.
- Hildebrand, Hans 1877. *Sveriges historia II*. Stockholm.
- Gothus, Johannes Paulinus 1617. *Ethica Christiana*. Stockholm.
- Granlund, Victor 1875–1876. *Konung Johan III:s bygnads och befästningsföretag: Brev ur Riks-registraturet 1568–1592*, meddelade af Victor Granlund. Stockholm.
- Jansson, Sverker 1974. *Kulturvård och samhällsbildning*. Stockholm: Nordiska museet.
- Jensen, Ola W. 2004. Earthy practice towards a history of excavation in Sweden, in the 17th and 18th centuries. *Current Swedish Archaeology* 12: 61-82.
- Joen Petri Klind. N 28. Stockholm: Kungliga biblioteket.
- Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686*. Första Afdelningen. 1872.
- Laurentius Petri 1956. *Laurentius Petris handskrivna kyrkoordning av år 1561*. Utgiven med inledning av Emil Färnström. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia.
- Lindqvist, Sune 1936. *Uppsala högar och Ottarshögen*. KVHAA 23. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Linköpings biblioteks handlingar* 1793. Första delen. Linköping.
- Oja, Linda 1999. *Varken Gud eller natur: Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*. Stockholm/Stehag.
- Olaus Magnus 2001. *Historia om de nordiska folken*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Olli, Soili Maria 2007. *Visioner av världen: Hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680-1789*. Skrifter från Institutionen för historiska studier 17. Umeå: Umeå universitet.
- Placat och påbudh om gamble monumenter och antiquiteter*, 1666. ”PM om ett plakatt till antikviteternas skydd. Odat med noteringar av Hadorph”, Brev och resolutioner, forfattningar, instruktioner och fullmakter 1629-1778, E 1,1. Stockholm: Antikvarisk-Topografiska arkivet (ATA).
- Rannsakingar efter antikviteter*, band I, 1960. *Uppland, Västmanland, Dalarna, Norrland, Finland*. C. I Ståhle (red.). Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien,
- Rannsakingar efter antikviteter*, band II, 1969. *Södermanland, Närke, Värmland, Västergötland, Östergötland, Gotland*. C. I Ståhle (red.). Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien.
- Schmedeman 1706. *Kungliga stadgar, förordningar, brev och resolutioner, ifrån år 1528 in till 1701 angående justitiæ och exekutions ärender...* Stockholm.
- Schück, Henrik 1932. *Kgl. Vitterhets historie och antikvitets akademien: Dess förhistoria och historia I. Antikvitetsstudiets början*. Stockholm.
- Sivers, Henric Jacob. 1758. Berättelse om några nyligen i Tryserums Sokn, Thust Härad och Calamre län, öppnade Hedniska Grafhögar och the theruti fundna Saker [...]. *Det Svenska Biblioteket*, Andra delen: 328-348.
- Själels tröst: Tio Guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel*. 1871-73. Efter en gammal handskrift utgiven av G. E. Klemming. Stockholm.
- Ström, Helena Wangefelt. 2011. Heligt – hotfullt – historiskt: Kulturarvifieringen av det katolska i 1600-talets Sverige. *Lychnos*: 29-53.
- Stockholms stads tänkeböcker*, 1483-1492. Del II, 1944. K. G. Grandinson (utg.). Stockholm.
- Stockholms stads tänkeböcker från år 1592*. Del IV, 1601-1602. 1957. Sleman, Folke (red.). Stockholm.
- Svenska landskapslagar*, 1979a. Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Awe/Gebers, Stockholm.

- Svenska landskapslagar*, 1979b. Tredje serien. Södermannalagen och Hälsingelagen: Tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Awe/Gebers, Stockholm.
- Sörlin, Per 1993. *Trolldoms- och vidskepelseprocesser i Göta hovrätt 1635-1754*. Umeå.
- Thordeman, Bengt 1939. Numismatikens roll i fornforskningens historia. *Nordiska numismatisk unions medlemsblad*: 125–129.
- Verelius, Olof 1664. *Gothrici et Rolfi Westrogothiae Regum Historia*. Upsaliae.
- Ärkebiskop Abrahams räfst, 1901. Efter originalakterna utgifven af Otto Holmström. Skrifter utgivna av Kyrkohistoriska föreningen. Uppsala.
- Ödberg, Jonas Fridolf 1897. *Om stämplingarna mot konung Johan III 1572-75*. Mariestad.

